

16 Farhshatov M.N. *Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyi period. 60-90-e gody XIX v* [Public education in Bashkiria in the post-reform period. 60-90s of the XIX century]. M.: Nauka, 1994. 144 s. [in Russian]

17 Koblov Ya.D. *Konfessionalnye shkoly kazanskikh tatar* [Confessional schools of the Kazan Tatars]. Kazan, 1916. 192 s. [in Russian]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)"192/193"

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.004>

Д.А. Джумабеков¹, М.Ы. Ыбырайхан^{2*}, Д.Д. Шапағатова³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: azmukhan@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

²PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: marat_19.93@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

³тарих ғылымдарының магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: tasdi.com@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-6305-3604>

1920-1930 жж. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕКАРАЛАС АУДАНДАРДА ТІРШІЛІК ЕТУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕГІ КӨШПІ-ҚОНУ

Аңдатпа

Мақалада 1920 жылдардың аяғы – 1930 жылдардың ортасында Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандарда орын алған жаппай көшіп-қону тіршілік ету стратегиясы тұрғысынан қарастырылады. Тарихнамада бұл құбылыс көбіне аштықтан стихиялы қашу деп сипатталады. Авторлар мұндай түсіндірме оқиғаның сыртқы жағы ғана берілетінін, халықтың неліктен дәл орын ауыстыру тәсілін таңдағаны ашылып көрсетілмейтіндігін нұсқайды. Зерттеу Н.Ә. Масанов пен А.М. Хазановтың көшпелі мобильділік тұжырымдамасына сүйенеді: қозғалыс қуаңшылық жағдайындағы шаруашылықтың кездейсоқ емес, құрылымдық қасиеті болып табылады. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Президент Архивінің құжаттары, ОГПУ құпия-саяси бөлімінің арнайы сводкалары мен хабарламалары, жарияланған құжаттар жинақтары негізінде мынадай қорытынды шығарылады: 1930 жылдары халық осы дәстүрлі сценарийге жүгінді, бірақ оның материалдық негізі – мал, қыстаулар мен құдықтар, туыстық қолдау желісі – ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру барысында жойылған еді. Дәстүрлі әрекет пен оны орындауға қажет құралдардың жоқтығы арасындағы қайшылық көшіп-қонудың құтқару тетігінен жаппай қырылу жағдайына айналуын түсіндіреді. Қозғалыс бағытының жайылымнан теміржол станциясы мен өнеркәсіп кәсіпорнына ауысуы ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: тіршілік ету стратегиясы, көшпелі мобильділік, көшіп-қону, ашаршылық, Орталық Қазақстан, ұжымдастыру, отырықшыландыру, ОГПУ, көш жолдары, әлеуметтік апат.

Д.А. Джумабеков¹, М.Ы. Ыбырайхан^{2*}, Д.Д. Шапагатов³

¹кандидат исторических наук,
Карагандинский национальный исследовательский университет имени
академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: azmukhan@mail.ru

²PhD, Карагандинский национальный исследовательский университет имени
академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: marat_19.93@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

³магистр исторических наук, Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: tasdi.com@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-6305-3604>

ОТКОЧЕВКИ КАК СТРАТЕГИЯ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ И ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ В 1920-1930-е гг.

Аннотация

В статье массовые откочевки конца 1920-х – середины 1930-х годов в Центральном Казахстане и приграничных районах рассматриваются как стратегия жизнеобеспечения. В историографии это явление чаще всего описывается как стихийное бегство от голода. Авторы показывают, что такое объяснение передает лишь внешнюю сторону событий и не отвечает на вопрос, почему население избрало именно перемещение. Исследование опирается на концепцию кочевой мобильности Н.Э. Масанова и А.М. Хазанова, согласно которой движение представляло собой не случайное, а структурное свойство хозяйства в условиях аридности. На материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан и Архива Президента, спецсводок и спецсообщений секретно-политического отдела ОГПУ, а также опубликованных документальных сборников сделан следующий вывод: в 1930-е годы население обратилось к традиционному сценарию в момент, когда его материальная основа – скот, зимовки и колодцы, сеть родственной поддержки – была уничтожена коллективизацией и насильственным оседанием. Противоречие между привычным действием и отсутствием средств для его исполнения объясняет превращение откочевки из механизма спасения в ситуацию массовой гибели. Смена направления движения с пастбищного на железнодорожную станцию и промышленное предприятие оценивается как основной механизм послеголодного оседания.

Ключевые слова: стратегия жизнеобеспечения, кочевая мобильность, откочевка, голод, Центральный Казахстан, коллективизация, оседание, ОГПУ, маршруты перекочевки, социальная катастрофа.

D. Dzhumabekov¹, M. Ybyraikhan^{2*}, D. Shapagatova³

¹*Candidate of Historical Sciences, Karaganda Buketov National Research University,
Kazakhstan, Karaganda
e-mail: azmukhan@mail.ru*

²*PhD, Karaganda Buketov National Research University, Kazakhstan, Karaganda*

³*Master of Historical Sciences, Karaganda Buketov National Research University,
Kazakhstan, Karaganda*

OTKOCHEVKI AS A SURVIVAL STRATEGY IN CENTRAL KAZAKHSTAN AND THE BORDER REGIONS IN THE 1920s–1930s

Abstract

The article examines the mass otkochevki of the late 1920s and the mid-1930s in Central Kazakhstan and the adjacent border regions as a survival strategy. In the existing historiography this phenomenon is most often described as spontaneous flight from hunger. The authors argue that such an explanation conveys only the external side of events and does not answer the question of why the population chose movement in particular. The study draws on the concept of nomadic mobility developed by N.E. Masanov and A.M. Khazanov, according to which movement was not accidental but a structural property of an economy operating under conditions of aridity. Drawing on materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President, on special reports of the secret-political department of the OGPU, and on published documentary collections, the study concludes that in the 1930s the population resorted to the traditional repertoire at the very moment when its material foundation — livestock, wintering grounds and wells, networks of kinship support — had already been destroyed by collectivization and forced sedentarization. The contradiction between a customary course of action and the absence of the means to carry it out explains the transformation of otkochevka from a mechanism of rescue into a situation of mass death. The shift in the direction of movement from pasture to railway station and industrial enterprise is assessed as the principal mechanism of post-famine sedentarization.

Keywords: survival strategy, nomadic mobility, otkochevka, famine, Central Kazakhstan, collectivization, sedentarization, OGPU, migration routes, social catastrophe.

Кіріспе. 1920–1930 жылдардағы Қазақстан тарихы – қазақ халқы тағдырындағы ең ауыр кезеңдердің бірі. Қазақ тарихнамасында «Ашаршылық» деп аталған жаппай аштық республика халқының едәуір бөлігін жойып қана қоймай, ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық тәртібін түбегейлі өзгертті. Осы апаттың құрамдас бөлігі және сонымен бірге оған халықтың жауабы болған құбылыс – жаппай көшіп-қону.

Мәселеге қайта оралуға түрткі болған жағдайлар бар. Ашаршылықтың себептері мен ауқымы жөніндегі пікірталас әлі аяқталған жоқ, ал көшіп-қону осы пікірталастың шетінде қалып келеді. Жалпыреспубликалық көрсеткіштер апаттың жалпы көлемін берсе де, оның жергілікті тетіктерін жасырып тастайды, сондықтан аймақтық деңгейдегі жұмыс қажет. Оның үстіне көшіп-қону әдетте демографиялық шығын ретінде есептеледі; біз оны шаруашылық жүйесінің күйреу тәсілі ретінде де қарастырамыз.

Көшіп-қонуды аштықтан қашу, дағдарысқа берілген стихиялы жауап деп сипаттау тарих-намада орныққан. Оқиғаның сыртқы көрінісі шынымен осындай. Бірақ мұндай сипаттама екі сұраққа жауап бермейді. Халық неге дәл орын ауыстыруды таңдады? Ғасырлар бойы жұмыс

істеп келген бұл тәсіл 1930 жылдары неге апатқа айналды? Жауап іздеу үшін көшіп-қонуды дағдарыс аясында ғана емес, көшпелі шаруашылықтың өз логикасы аясында қарау керек.

Көшіп-қонуды бейімделу сценарийі ретінде қарастыру апаттың тетігін нақтылайды: мемлекет саясаты мен халық әрекеті түйіскен жерде не болғаны көрінеді. Мұндай көзқарас ашаршылықты мобильділікті жоюдың құралы деп бағалайтын батыс тарихнамасына қарсы шықпайды. Ол сол тұжырымды екінші жақтан – көшпелі қоғамның ішкі логикасы жағынан – толықтырады.

Мақсатымыз – архив құжаттары негізінде 1920–1930 жылдардағы Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандардағы көшіп-қонудың себептерін, барысын және салдарын көшпелі мобильділік тұжырымдамасы тұрғысынан талдау. Ол үшін көшіп-қонуды туындатқан факторлар кешені анықталады, қозғалыстың бағыттары мен мерзімдері дәстүрлі көш жүйесімен салыстырылады, көшудің материалдық негізі қандай күйде болғаны бағаланады. Соңында мемлекеттік көмектің неге нәтиже бермегені құрылымдық себептер арқылы түсіндіріледі.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері көшіп-қонудың жаппай сипат алған 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың ортасын қамтиды. Территориялық шеңберіне Орталық Қазақстан, ең алдымен Қарағанды облысы, және шекаралас аудандар – Оңтүстік Қазақстан, Ақмола, Ақтөбе облыстары, сондай-ақ көшіп-қонушылар бет алған Қырғызстан, Батыс Сібір, Еділ бойы аумақтары кіреді.

Аймақ кездейсоқ таңдалған жоқ. Орталық Қазақстан көшпелі шаруашылықтың негізгі өңірлерінің бірі болды, әрі дәл осы жерде Қарағанды көмір бассейнінің игерілуіне байланысты өнеркәсіптік орталық қалыптасып жатты. Екі үдеріс бір кеңістікте түйісті, сондықтан аймақ халықтың кету ауданы да, келу ауданы да болды. Мұндай қосарлы жағдай көшіп-қонудың механизмін басқа өңірлерге қарағанда айқынырақ көрсетеді: мұнда дәстүрлі қозғалыс пен жаңа, өнеркәсіптік бағыттағы қозғалыс бір кеңістікте қатар жүрді.

Жұмыс мынадай ретпен құрылды. Материалдар мен әдістер бөлімінде дереккөздердің танымдық мүмкіндіктері мен шектеулері талданып, тарихнамалық дәстүрлер салыстырылады және зерттеудің теориялық негізі айқындалады. Нәтижелер бөлімінде архив деректері бойынша көшіп-қонудың себептері, барысы мен салдары қалпына келтіріледі. Талқылау бөлімінде алынған деректер көшпелі мобильділік тұжырымдамасы аясында түсіндіріліп, отандық және шетелдік зерттеушілердің қорытындыларымен салыстырылады.

Осыған орай мақаланың атауында көрсетілген «тіршілік ету стратегиясы» ұғымы дайын тұжырым емес, тексеруге алынған болжам ретінде қолданылады. Көшіп-қону көшпелі қоғамда шынымен де ғасырлар бойы бейімделу стратегиясы қызметін атқарды. Мәселе оның 1930 жылдардағы төтенше жағдайда осы қызметін қаншалықты сақтағанында. Сондықтан жұмыста екі сұрақ қатар қойылады: халық қандай дәстүрлі тетікке жүгінді және сол тетік нәтиже берді ме? Зерттеу барысында көрсетілетіндей, бейімделу сценарийі іске қосылғанымен, оның материалдық негізі бұл кезде жойылған еді, сондықтан стратегия өз функциясын орындай алмады.

Терминологиялық мәселені де алдын ала айқындап алған жөн. Кеңестік іс-қағаз жүргізуде қолданылған «откочевка» ұғымы қазақ тіліндегі «көшіп-қону» сөзімен беріледі, бірақ екеуі бірдей мағына бермейді. Ресми құжатта бұл сөз тәртіп бұзушылықты, белгіленген орыннан рұқсатсыз кетуді білдірді. Ал дәстүрлі шаруашылықта көшіп-қону қалыпты, жыл сайын қайталанатын әрекет еді. Осы екі мағынаның бір сөзге сыйып кетуі құбылысты бағалауда шатасу тудырды және тарихнамада да сақталып қалды. Мақалада бұл ұғым дағдарыстық қозғалысты белгілеу үшін қолданылады, ал дәстүрлі маусымдық қозғалыс «көш» немесе «көш жүйесі» деп ажыратылады.

Материалдар мен әдістер. Жұмыс көшпелі мобильділік тұжырымдамасына сүйенеді. Н.Ә. Масанов қазақ көшпелі шаруашылығын архаикалық қалдық емес, қуаң аймақтың экологиялық шектеулеріне бейімделудің жүйелі тәсілі деп қарады [1, 82-б.]. Оның пайымдауынша, көшпелі қоғам жайылымдардың маусымдық ауысымына негізделген реттелген қозғалыспен өмір сүрді: қыстау, көктеу, жайлау, күзеу және оларды жалғайтын

тұрақты жолдар. Мобильділік мұнда еркіндіктің емес, өндірістің шарты. Осы тұста біздің болжамымыз ұсынылады: егер қозғалыс шаруашылықтың құрылымдық қасиеті болса, дағдарыс кезіндегі көшіп-қону да бұрыннан таныс мінез-құлықтың жалғасы.

А.М. Хазановтың пайымы бұл көзқарасты кеңейтеді. Ол көшпелі қоғамдардың ешқашан толық автономды болмағанын, отырықшы әлеммен айырбас арқылы байланысқанын және қиын жылдары дәл сол арналарға жүгінгенін көрсетті [2, 45-б.]. Көрші аймаққа немесе отырықшы орталыққа қарай бет алу көшпенді үшін жат амал болған жоқ. С.Е. Толыбеков жүйенің осал тұсын анықтайды: малдан айырылған көшпенді өндіріс құралын ғана емес, қозғалу қабілетін де жоғалтады, өйткені мал бір мезгілде капитал, көлік және азық көзі болды [3, 112-б.].

Соңғы жылдардағы жұмыстар осы ұстанымды нақтылады. Қазақ көшпенділерінің мыңжылдық жолдарына арналған зерттеулерінде маршруттар гидрографиялық және өсімдік жамылғысы жағдайларына бейімделген тұрақты жүйе ретінде сипатталады, ал XX ғасырдағы саяси қысым сол жүйені бұзғаны көрсетіледі [4, 195-б.]. Бұл біздің болжамға тікелей тірек болып табылады: 1930 жылдардағы қозғалысты бағалау үшін оны дәстүрлі маршрут жүйесімен қатар қою керек.

Аталған үш ұстаным бір болжамға алып келеді. 1930 жылдардағы көшіп-қону – жаңа құбылыс емес, көшпелі мәдениетте бұрыннан бар сценаридің соңғы рет іске қосылуы. Қалыпты жағдайда мұндай әрекет үш тіректі талап етеді: көлік әрі азық көзі ретіндегі мал, баратын нақты бағыт, сол бағытта күтетін қыстау немесе туыс. Ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшы-ландыру осы үшеуін де жойды. Халық үйреншікті әрекетке барды, ал оны атқаратын құралдан айырылған еді. Көшіп-қонудың неге құтқарудың орнына қырылуға әкелгенін осы қайшылық түсіндіреді.

Тақырыпты зерттеу бірнеше дәстүрлі бағыттан тұрады. Қазақстандық бағыттың негізін М.Қ. Қозыбаев қалады: ол ашаршылықты жеке эпизод емес, кеңестік модернизация саясатының салдары деп қарауды ұсынды [5, 143-б.]. Қ.С. Алдажұманов жер аудару мен қоныс аудару саясатын тоталитарлық режимнің құралы ретінде талдады [6, 27-б.]. Ж.Б. Абылхожин көшпелі шаруашылықтың күйреуін ұжымдастырудың тікелей нәтижесі деп бағалады [7, 156-б.], ал Т.Омарбеков ашаршылықтың себептері мен ауқымын нақтылап, саяси мәнін ашты [8, 312-б.]. Бұл еңбектердің фактологиялық негізі берік. Бірақ көшіп-қону оларда негізінен демографиялық шығын ретінде қаралады.

Ресейлік тарихнамада мәселе жалпыодақтық ашаршылық аясында қойылды. В.В. Кондрашин құрастырған көп томдық жинақ деректік базаны түбегейлі кеңейтті, дегенмен республикалық ерекшеліктер онда бөлек ажыратылмайды [9]. Н.Верт сталинизмді жүйе ретінде талдап, аштықты басқару тәсілінің салдары деп бағалады [10, 218-б.]. Р.Дэвис пен С.Уиткрофттың еңбектеріне де тән әлсіз тұс осында: жалпыодақтық сипатқа баса назар аудару салдарынан жекелеген республикалардың, әсіресе көшпелі аймақтардың, өзгеше тегігі көлеңкеде қалады [11, 402-б.]. Р.Конквесттің классикалық жұмысы мәселені кең аудиторияға таныстырды, ал Қазақстан сюжеті онда жанама берілген [12, 189-б.].

Еуро-американдық зерттеулерде Қазақстан соңғы жиырма жылда дербес тақырыпқа айналды. И. Огайон ашаршылықты отырықшыландырудың бастауы деп қарап, оны қазақ қоғамының жаңа жағдайға өтуінің бастапқы нүктесі ретінде бағалады [13, 267-б.; 14, 192-б.]. С.Камерон апаттың ауқымы мен зорлық сипатын жаңа дереккөздермен дәлелдеп, оны кеңестік Қазақстанның қалыптасу тегігі деп қарады [15, 97-б.]. Р. Киндлер ұжымдастыру мен ашаршылықты «мобильділікті жою арқылы отырықшыландыру» жобасының бөлігі деп түсіндірді [16, 214-б.]. Н. Пьянчола көшпелі шаруашылықтың жойылуын кеңестік экономикалық саясаттың мақсатты аспектісі ретінде талдады [17, 158-б.], кейінгі еңбегінде азық-түлікті бөлу мен Қызыл Армияны жабдықтауды ашаршылық тегігімен байланыстырды [18, 33-б.].

Осы бағыттың артықшылығы – мемлекеттік саясаттың логикасын нақты ашуы. Бірақ онда үдеріс негізінен жоғарыдан, билік тарапынан сипатталады: көшпелі қоғамның өз ішіндегі

әрекет механизмі жеткілікті талданбайды. Соңғы жылдары бұл олқылыққа назар аударыла бастады. Н.Кузовова мен А. Жанбосинованың Украина мен Қазақстандағы аштық кезіндегі тіршілік ету практикаларын салыстырған зерттеуі халықтың өз бетінше әрекет ету стратегияларын алдыңғы қатарға шығарды [19]. Б. Дукеевтің ашаршылық жадына арналған жұмысы оқиғаның кейінгі қабылдануын талдау арқылы құжаттық және естелік дереккөздердің арақатынасы мәселесін өткір қойды [20]. Біздің жұмысымыз осы жаңа бағыттың шеңберінде орналасады, бірақ жадты емес, әрекеттің өзін – көшпелі бейімделу тетігін – зерттеу нысаны етеді.

Зерттеудің дереккөздік базасын құрайтын құжаттарды сипаттаумен шектелмей, олардың танымдық мүмкіндіктері мен шектеулерін ажыратып алу қажет. Негізгі массивті Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОММ) Р-30 және 1179 қорларының, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПМ) 141-қорының құжаттары құрайды. Оларды жарияланған жинақтар – «Ашаршылық. Голод. 1928–1934» [21], «Трагедия советской деревни» [22], «Голод в СССР. 1929–1934» [9], «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину [23] толықтырады.

Құжаттардың бірінші тобы – ОГПУ құпия-саяси бөлімінің арнайы сводкалары мен хабарламалары. Олардың артықшылығы – жеделдігі мен нақтылығында: өлім-жітім саны, көшіп-қонушы шаруашылықтардың саны, қозғалыс бағыттары апта сайын тіркеліп отырды. Бірақ бұл құжаттар бақылау ведомствосының логикасымен жазылған. Онда халық әрекеті ең алдымен қауіпсіздікке төнген қатер ретінде бағаланады, ал себептері «контрреволюциялық бай элементтің үгіті» сияқты саяси формулаларға сыйдырылады. Сондықтан сводкалардағы фактілік мәліметтерді (сан, күн, бағыт) және олардың ресми түсіндірмесін ажыратып қарау әдіснамалық талап болып табылады.

Екінші топ – партиялық және кеңестік органдардың баяндама хаттары мен қаулылары. Бұлар шешім қабылдау логикасын ашады, бірақ мұнда есеп берушінің мүддесі айқын көрінеді: жергілікті органдар өз тарапынан жіберілген кемшіліктерді жасыруға, ал республикалық деңгей жауапкершілікті жергілікті деңгейге ысыруға бейім болды. Мирзоянның 1934 жылғы баяндамасы осы тұрғыдан ерекше қызық: онда «асыра сілтеулер» мойындалады, бірақ саясаттың өзі емес, оны орындау тәсілі сынға алынады [22, 831-832-б.].

Үшінші топ – статистикалық сипаттағы анықтамалар мен ведомостар. Олар көрсеткіштердің динамикасын қалпына келтіруге мүмкіндік береді, алайда сол кезеңдегі есеп жүйесінің әлсіздігі ескерілуі тиіс: құжаттардың өзінде көшіп-қонушылардың нақты есебінің жоқтығы бірнеше рет мойындалады. Демек, барлық сандық мәліметтер төменгі шек ретінде қабылданады.

Әдістемелік тұрғыдан жұмыс тарихилық және жүйелілік қағидаттарына сүйенеді. Құжаттарды өңдеуде мазмұндық талдау қолданылып, көшіп-қонудың себептері, бағыттары, ауқымы мен салдары бойынша мәліметтер жүйеленді. Негізгі әдістемелік жаңалық – кеңістіктік салыстыру: құжаттарда тіркелген қозғалыс бағыттары мен мерзімдері дәстүрлі көш жолдары және маусымдық жайылым жүйесімен қатар қойылды. Дәл осы салыстыру қозғалыстың кездейсоқ емес екенін көрсетуге және оны бейімделу сценарийінің жалғасы ретінде бағалауға негіз береді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, Орталық Қазақстан материалы республиканың басқа аймақтары бойынша деректермен салғастырылды.

Тарихнаманың дамуын кезеңдерге бөлу де әдіснамалық мәнге ие. Кеңестік кезеңде ұжымдастыру прогрессивті реформа ретінде түсіндіріліп, ашаршылық мәселесі саналы түрде айналып өтілді; көшіп-қону бұл әдебиетте мүлде дербес нысан болған жоқ. Тәуелсіздік жылдарында басымдық «ақтаңдақтарды» ашуға берілді, ашаршылық ұлт трагедиясы ретінде бағаланды, дереккөздер айналымға енгізілді. Бұл кезеңнің жетістігі даусыз, бірақ зерттеу назары негізінен шығын көлемін анықтауға шоғырланды. Соңғы онжылдықта үшінші кезең қалыптасты: зерттеушілер халықтың өз әрекетіне, бейімделу және қарсылық практикаларына назар аудара бастады. Біздің жұмысымыз осы үшінші кезеңнің проблематикасына жатады.

Дереккөздер хронологиялық тұрғыдан біркелкі таралмаған. Құжаттардың басым бөлігі 1932–1933 жылдарға, дағдарыстың ең өткір кезеңіне жатады. Ұжымдастырудың басталуы – 1928–1931 жылдар – әлдеқайда нашар құжатталған, сондықтан көшіп-қонудың жаппай сипат алғанға дейінгі кезеңі негізінен жанама деректер арқылы қалпына келеді. Осыған орай мақалада 1932–1933 жылдардағы материал негізгі талдау өрісі болды, ал оның алдындағы жылдар контекст ретінде беріледі.

Құжаттардың бір артықшылығы – өзара тексеруге жарамды әрі ыңғайлы болуында. ОГПУ сводкаларындағы өлім-жітім деректері партиялық органдардың баяндама хаттарымен, ал соңғылары статистикалық ведомостармен салыстырылады. Үш жақты тексеру сандық көрсеткіштердің шамамен алынғанын байқатады: құжаттар арасындағы алшақтық кейде екі есеге жетеді, бұл сол кездегі есеп жүйесінің жағдайын көрсетеді. Мұндай жағдайда біз ең төменгі көрсеткішті негізге алдық.

Жұмыста қолданылған әдістер мынадай. Құжаттар сыни талданып, олардың ведомстволық табиғаты ажыратылды. Мазмұндық талдау арқылы деректер жүйеленді, кеңістіктік салыстыру арқылы қозғалыс бағыттары дәстүрлі маршрут жүйесімен қатар қойылды. Сандық мәліметтер салыстырмалы бағаланды, ал алынған нәтижелер тарихнамалық талдау арқылы отандық, ресейлік және еуро-американдық зерттеу дәстүрлерінің тұжырымдарымен салыстырылды.

Нәтижелер. Архив құжаттары көшіп-қонуды туындатқан себептердің кешенді екенін көрсетеді, ал сол кешеннің ішінде шешуші рөл мал басынан айырылуға тиесілі. Қазақстандағы ұжымдастыру мәжбүрлі отырықшыландырумен қатар жүрді, ал екі саясаттың қиылысы көшпелі шаруашылықтың негізгі ресурсын жойды. Л.И. Мирзоян 1934 жылғы қаңтарда VII өлкелік партия конференциясында көшіп-қонуды «негізінен Орталық Қазақстандағы ұжымдастыру мен отырықшыландыру саласында жіберілген ерекше асыра сілтеулер мен қателіктердің нәтижесі» деп бағалады [22, 831-б.]. Мойындау бар, бірақ ол себепті саясаттың мазмұнынан емес, оны жүзеге асыру тәсілінен іздейді.

Малды күштеп қоғамдастыру халықты тіршілік көзінен де, қозғалу мүмкіндігінен де айырды. ОГПУ сводкаларында бірқатар ауылдарда «барлық қоғамдастырылған мал, соның ішінде жұмысшы мал үйлерге таратылып алынған» деп тіркелген [9, 104-б.]. Әдетте бұл стихиялы қарсылық деп түсіндіріледі. Алайда жұмысшы малдың бөлек аталуы басқа мағына береді: халық ең әуелі көлік қабілетін сақтап қалуға тырысқан. Мал бөліп алу қарсылық қана емес, алдағы қозғалысқа дайындық та еді.

Азық-түлік тапшылығы қозғалыстың тікелей түрткісі болды. КСРО ОГПУ құпия-саяси бөлімінің 1932 жылғы 22 мамырдағы хабарламасында Қарқаралы және Баянауыл аудандарында халықтың жұмыс іздеп Қарағандыға жаппай қозғалуы және жол бойында көпшіліктің әлсіреуден қайтыс болуы көрсетіледі [24, 134-б.]. ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1933 жылғы ақпандағы баяндама хатының деректері бойынша, көшіп-қонумен 71 аудан қамтылған, оның 50-і көшпелі және жартылай көшпелі, 21-і отырықшы-егінші аудандар [25, 5-п.]. Бұл арақатынас кездейсоқ емес: орын ауыстыру дағдысы сақталған аудандарда қозғалыс екі есе жиі тіркелген.

Қозғалыстың кеңістіктік құрылымы дәстүрлі көш жүйесінің іздерін сақтады. ПП ОГПУ-дың 1933 жылғы 12 ақпандағы сводкасы бойынша, Қарағанды облысындағы көшіп-қону негізінен тамыз-желтоқсан айларында өтті; Сарысу ауданынан шамамен 5000 шаруашылық Оңтүстік Қазақстан облысы мен Қырғызстан бағытында, Жаңаарқа ауданынан 2195 шаруашылық Қарағанды мен Ақмолаға көшті [26, 167-п.]. Мерзім де, бағыт та назар аудартады: тамыз-желтоқсан – күзгі көш маусымы, ал оңтүстікке қарай жылжу қысқы жайылым бағытымен сәйкес келеді. О. Жандосовтың 1933 жылғы 17 қаңтардағы баяндама хатында жаңаарқалықтардың Шу арқылы Қырғызстанға топ-топпен өткені айтылады [27, 120-п.]. Шу арқылы өтетін жол ертеден белгілі көш жолы, ал топпен қозғалу – ауыл болып көшудің дәстүрлі формасы.

Қозғалыс ауқымы туралы деректер әртүрлі. ҚазАКСР ХКК-нің баяндама хаты бойынша республика ішінде 100 000-нан астам шаруашылық, яғни шамамен 300 000 адам орнынан қозғалған [25, 5-п.]. СПО ОГПУ-дың 1932 жылғы 2 қыркүйектегі сводкасы бойынша маусым аяғына дейін Қазақстанға 46 373 шаруашылық қайтып келген, оның ішінде Қарағанды облысына 3824 [23, 94-б.]. Осы екі санның айырмасы қайтарудың ішінара сипатын көрсетеді.

Дәстүрлі көшпен салыстырғанда басты айырмашылық – баратын нүктенің өзгеруінде. Құжаттарда қайтып келгендердің көпшілігі өз аудандарына оралмай, «ұйымдастырылмаған түрде азық-түлік жағынан қолайлы аудандарға, қалаларға, теміржол станцияларына» баратыны және өнеркәсіп кәсіпорындарында өздігінен орналасатыны атап өтіледі [23]. Қыстау мен жайылымның орнын теміржол станциясы мен кәсіпорын басты. Телеграммада көшіп-қонушылардың Қазалы, Жосалы, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Әулиеата пункттерінде шоғырлануы тіркелген [28, 93-п.]. Қозғалыс жалғасып отырды: төрт ай ішінде 4500-ден астам шаруашылық қайта көшкен, көпшілігі Орта Азия мен Батыс Қытай бағытында [29, 121-п.].

Салдарлар апат сипатына ие болды, әрі олардың құрылымы көшудің материалдық негізі жойылғанын дәлелдейді. Қарағандыдағы жағдай туралы 1932 жылғы 7 қазандағы хабарламада 1 шілде мен 25 тамыз аралығында милицияның 806 мәйіт жинағаны көрсетіледі [30, 91-п.]. Шығыс Қазақстан бойынша 1932 жылғы 1 желтоқсаннан 1933 жылғы 1 ақпанға дейін тек он аудан мен Семей қаласында аштықтан 2636 өлім тіркелген [21, 500-б.]. Қарағанды қаласы мен маңында 15 қарашадан 1 ақпанға дейін «аштықтан және үсіп қалған» көшіп-қонушылардың 874 мәйіті жиналған [26, 167-п.]. Үсіп қалу себебінің жеке аталуы мәнді: дәстүрлі көште киіз үй, отын және межеленген қоныс болатын, ал бұл жолы олар жоқ еді.

Әлеуметтік байланыстардың ыдырауы балалар қараусыздығы арқылы айқын көрінеді. ҚазАКСР ХКК-нің құжатында көшіп-қону жағдайындағы шаруашылықтардың көпшілігі балаларын станцияларда, қалаларда қалдырып кететіні тіркелген [25, 5-п.]. Қарағанды облысында ресми деректер бойынша 9 мың қараусыз бала болған [31, 157-п.]. Көшпелі қоғамда бала қалдыру мүмкін болмайтын әрекет еді: туыстық және ауылдастық қамқорлық жүйесі оны болдырмайтын. Демек, бұл дерек аштық фактісінен гөрі әлеуметтік құрылымның күйреуін көрсетеді.

Инфрақұрылымның жойылуы да құжатта тіркелген. Мирзоянның баяндамасында көшіп-қонулардан кейін Орталық Қазақстанда тұрғын үй-жайлардың қирағаны, «шағын су шаруашылығы, әсіресе құдықтардың» қараусыз қалғаны айтылады [22, 833-б.]. Құдықсыз көш жолы жұмыс істемейді, сондықтан бұл дерек қозғалыс мүмкіндігінің техникалық тұрғыдан жойылғанын білдіреді. Мал басы 1933 жылғы 1 шілдеге қарай 5012 мыңға дейін азайған [22, 831-б.].

Мемлекеттік көмек жүйесіндегі кемшіліктер де кездейсоқ емес, құрылымдық сипат алды. ҚазАКСР ХКК-нің 1932 жылғы 27 сәуірдегі қаулысымен қайтару жоспары бекітіліп, 20 дәрігерлік-тамақтандыру пункті ұйымдастыру көзделді, ал қайтарылатын шаруашылықтарды бұрынғы емес, «қоныстандырудың жаңа орындарына» орналастыру шарты қойылды [32, 100-п.]. Осы шарт көшіп-қонуды қайтару емес, отырықшыландыруды бекіту құралына айналдырды. Есеп жүйесінің жоқтығы құжаттарда бірнеше рет мойындалады [31, 157-п.]. Азық-түлік көмегін талан-таражға салу жаппай сипат алды: Шығыс Қазақстан бойынша он ай ішінде 110,4 тонна көмек ұрланып, 853,2 тоннасы мақсаты бойынша жұмсалмаған [21, 500-б.]. Ең мұқтаж топтар – ауру және әлсіреген адамдар – еңбеккүн жүйесі салдарынан үлестен тыс қалды [31, 158-п.].

Көмекті жеткізудегі кідірістің себебі құжатта тікелей аталады: «күш-көліктің әлсіреуі», яғни жұмысшы малдың жоқтығы [26, 167-п.]. Бұл – апаттың тұйық шеңберінің дәл көрінісі: мал жойылғандықтан көмек жеткізілмейді, көмек жетпегендіктен қалған мал да қырылады.

Эпидемиялық жағдай да қозғалыс сипатымен тікелей байланысты. ПП ОГПУ сводкасында облыстағы эпидемиялық аурулардың 80 пайызы Петропавл мен Қарағандыға тиесілі екені, желтоқсаннан 5 ақпанға дейін қалаларда шешек бойынша 241, сүзек бойынша 737, іш сүзегі бойынша 38 жағдай тіркелгені көрсетіледі [26, 168-п.]. Аурулардың өнеркәсіптік орталықтар

мен станцияларға шоғырлануы кездейсоқ емес: әлсіреген адамдар антисанитарлық жағдайда, тығыз топтарда жинақталды. Дәстүрлі көште мұндай шоғырлану болмайтын, өйткені ауыл бөлек-бөлек қоныстанатын. Демек, эпидемия да қозғалыс формасының өзгеруінің салдары.

Шаруашылық ұйымдарының көшіп-қонушыларға қатынасы жеке назар аударуды қажет етеді. ПП ОГПУ хабарламасында жалдаушы ұйымдардың «ерекше ұятсыз қарым-қатынасы» атап өтіледі [30, 91-п.]. Нақты мысал ретінде Павлодарда 1800 адамды жалдаған құрылыс тресінің жағдайы келтіріледі: жалданғандардың ішінде еңбекке жарамдылар 15 пайыздан аспаған, қалғандары қарттар, кішкентай балалар және қатты әлсірегендер болған; трест оларды жұмысқа қабылдамай, азық-түлік пен баспанадан бас тартқан, соның салдарынан тәулігіне 300 адамға дейін өлім тіркелген [30, 92-п.]. Бұл дерек көшіп-қонушылардың жаңа жүйеге енуі бірден жүзеге аспағанын көрсетеді: өнеркәсіп оларды жұмыс күші ретінде де қабылдауға дайын болмады.

Мемлекеттің дағдарысты жеңу әрекеттері 1933 жылдан бастап жүйелі сипат ала бастады, бірақ олардың мазмұны сипатты. РСФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың 1933 жылғы 7 шілдедегі хатында қазақ көшіп-қонушыларынан құрылыс жұмысшыларын дайындау үшін төрт курс ұйымдастыру (Ақтөбе, Петропавл, Семей, Алматы) және 20 мың адамды оқыту көзделеді; сол жылы Қазақстан шегіндегі өнеркәсіп және ауылшаруашылық кәсіпорындарында 30 500 көшіп-қонушыны орналастыру, ал жылдың екінші жартысында 25 мың еңбекке жарамды адамды республикадан тыс жерге жіберу жоспарланады [33, 102-п.]. Көмек шараларының мазмұны осылайша малшының бұрынғы кәсібіне жағдай жасауға емес, оны жалдамалы жұмысшыға айналдыруға бағытталды.

Мирзоянның баяндамасында Орталық Қазақстанды қалпына келтіру мәселесі қойылады: аймақ мал шаруашылығын дамытуда «елеулі және маңызды рөл атқаруы тиіс», ол үшін тұрғын үй мен құдықтарды ретке келтіру, «кем дегенде тұтынушылық астық шаруашылығын ұйымдастыру» қажет [22, 833-б.]. Соңғы тіркес назар аудартады: қалпына келтіру бағдарламасының өзінде егіншілік элементі көзделген, яғни аймақ бұрынғы шаруашылық жүйесіне толық оралмайтыны алдын ала болжанған.

Ұжымдастыру мен қуғын-сүргін саясаты қатар жүріп отырғанын құжаттар айқын көрсетеді. Қазкрайком бюросының 1932 жылғы 11 мамырдағы отырыс хаттамасында тұтас ұжымдастыру аудандарынан 3000 «кулак-бай» шаруашылығын ішкіөлкелік жер аудару көзделген [34, 887-п.]. Яғни халықтың бір бөлігі аштықтан өз бетінше көшіп жатқан кезде, екінші бөлігі мәжбүрлі түрде қоныс аударылды. Екі үдеріс бір мезгілде жүріп, дәстүрлі қоныстану жүйесін толық бұзды.

Қозғалыстың республика шегінен шыққанын көрші өлкелердің құжаттары растайды. Батыс Сібір өлкесі милиция басқармасы 1932 жылғы 1 қазанда Алей теміржол станциясына қазақ көшіп-қонушыларының келгенін хабарлайды [35, 128-п.]. Демек, көшіп-қону жалпыодақтық сипат алып, бақылау органдарының назарына ілікті.

Қаржылық шаралар қабылданғанымен, олардың көлемі мәселенің ауқымына жақындамады. Өлкелік комитетке жолданған телеграммада көшіп-қонушыларға байланысты барлық шараға өлкелік бюджеттен 80 мың рубль бөлінгені және облыстық бюджеттен сондай сома бөлу міндеттелгені айтылады [28, 58-п.]. Жүз мыңнан астам шаруашылық қамтылған қозғалыс аясында бұл символдық сома еді. Қаражаттың мақсатсыз жұмсалуды да тіркелген: бір ауданда мал сатып алуға арналған 32 мың рубль нұсқаусыз таратылып берілсе, екіншісінде 5 мың рубль трактор жөндеуге кеткен [31, 158-п.].

Балалар мекемелеріндегі жағдай апаттың ең ауыр көрінісі болды. Баяндама хатында балалар үйлерінің тек қара нанмен, оның өзі үлкен үзілістермен қамтамасыз етілетіні, үш ай бойы сүт және басқа өнімдердің келмегені айтылады. Нақты көрсеткіштер де келтіріледі: бір балалар үйінде бір ай ішінде 170 өлім, басқа жерде тоқсан баланың отызы, Қарағандыда бір онкүндікте жүзге жуық бала қайтыс болған [31, 158-п.]. Бұл деректер көшіп-қонудың ең осал

топқа тигізген әсерін көрсетеді және дәстүрлі қамқорлық жүйесінің орнын басатын институттың қалыптас-пағанын дәлелдейді.

Талқылау. Жоғарыда келтірілген деректерді көшпелі мобильділік тұжырымдамасы аясын-да түсіндіру бірқатар мәселені жаңаша қоюға мүмкіндік береді. Ең алдымен көшіп-қонудың табиғаты туралы сұрақты нақтылау қажет. Тарихнамада қалыптасқан «стихиялы кашу» форму-ласы қозғалыстың мәжбүрлі сипатын дұрыс береді, бірақ оны мазмұнсыз етіп көрсетеді: халық бағытсыз, ретсіз әрекет еткендей әсер қалдырады. Біздің материал басқа көріністі ұсынады.

Қозғалыстың дәстүрлі жағдайлардан бастау алғанын үш белгі аңғартады. Алдымен мерзім. Қарағанды облысындағы қозғалыс тамыз-желтоқсан айларына шоғырланған, ал бұл – күзгі көш мезгілі. Егер адамдарды тек аштық қуса, қозғалыстың мерзімдік үлгісі болмас еді: аштық жыл бойы бірдей қысты. Екінші белгі – бағыт: Сарысу ауданынан оңтүстікке, Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстан жағына жылжу қысқы жайылым бағытын қайталайды [26, 167-п.]. Үшінші белгі – форма. Жандосовтың хатындағы «топ-топпен жүрді» деген қысқа тіркес [27, 120-п.] ауыл болып көшудің дәстүрлі құрылымын білдіреді, яғни қозғалыс жеке-дара емес, ұйымдасқан түрде жүрген.

Н.Э. Масанов сипаттаған маусымдық қозғалыс жүйесі [1, 82-б.] 1930 жылдардағы дағдарыстық көшіп-қонуда да ізін қалдырды. Мұны мәдени инерция деп емес, ресурс деп түсінген дұрыс: белгісіздік жағдайында халық бұрыннан таныс, тексерілген әрекет үлгісіне жүгінді. Мыңжылдық маршруттар туралы соңғы зерттеу де осыған келеді: жол жүйесі географиялық жағдайға бейім-делген тұрақты құрылым болды, ал оны бұзу шаруашылықтың өзін бұзуға тең еді [4, 195-б.].

Дәл осы жерде негізгі қайшылық ашылады. Сценарий іске қосылды, бірақ оны атқаруға қажет үш шарттың бірде-бірі орнында жоқ болатын. Мал қоғамдастырылды, жұмысшы малға дейін таратылып алынды [9, 104-б.]. Қыстаулар мен құдықтар қараусыз қалды [22, 833-б.]. Ал баратын жерде күтетін туыстық желі аштықтан ыдырағанын балаларын станцияда қалдырып кету фактісі дәлелдейді [25, 5-п.]. Толыбеков көрсеткен тәуелділік [3, 112-б.] осы нүктеде көзге түседі: малынан айырылған көшпенді қозғалу қабілетінен де айырылады.

Нәтижесінде дәстүрлі әрекет өз қарама-қарсылығына айналды. Көш адамды құтқаратын тетік болудан қалып, өлімге апаратын жолға айналды. Құжаттардағы өлім себептерінің құрылымы осыны растайды: «аштықтан және үсіп қалған» деген қос себеп [26, 167-п.] қозғалыстың материалдық жараксыз жүргенін көрсетеді. Дәстүрлі көште киіз үй, отын, азық қоры және межелеңген қоныс болатын; бұл жолы адамдар жаяу, паналайтын орынсыз жүрді. Демек, апаттың себебі қозғалыстың өзі емес, қозғалыс құралдарының жойылуы болды.

Осы тұрғыдан алғанда, ашаршылықты мобильділікті жою құралы деп қарайтын Р.Киндлер мен И. Огайонның тұжырымдары [16, 214-б.; 13, 267-б.] нақтылана түседі. Аталған авторлар үдерісті мемлекет тарапынан, саясаттың логикасы тұрғысынан сипаттайды. Біздің материал сол саясаттың көшпелі қоғам ішінде қалай өткенін көрсетеді: мобильділік бірден жойылған жоқ, ол алдымен өз негізінен айырылып, содан кейін ғана мағынасын жоғалтты. Яғни отырықшылан-дыру көшуге тыйым салу арқылы емес, көшудің толыққанды іске аспауы арқылы жүзеге асты.

Қозғалыс бағытының өзгеруі осы үдерістің шешуші кезеңі болды. Дәстүрлі көш жайылымнан жайылымға бағытталса, 1930 жылдары ол теміржол станциясы мен өнеркәсіп кәсіпорнына бағытталды. Хазанов сипаттаған көшпенділердің отырықшы әлеммен байланыс арналары [2, 45-б.] мұнда жаңа мазмұн алды: айырбас орнына жалдамалы еңбек, маусымдық қайтып оралу орнына тұрақты орналасу келді. Қарағанды, Қарсақпай, теміржол станциялары көшпенді үшін жаңа «қыстауға» айналды, бірақ бұл қыстаудан жайлауға шығу жолы жоқ еді. Дәл осы ауысу – ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі, әрі ол әкімшілік шешіммен емес, шаруашылық қажеттілікпен жүзеге асты.

Мемлекеттік көмек жүйесінің тиімсіздігі де осы тұрғыдан жаңаша оқылады. Тарихнамада бұл әдетте бюрократизм, сыбайлас жемқорлық және ресурс тапшылығымен түсіндіріледі. Аталған факторлар шынымен әрекет етті: талан-тараж көлемі [21, 500-б.], есеп жүйесінің жоқтығы [31, 157-п.] құжаттарда айқын тіркелген. Бірақ олардың бәрі жүйенің құрылымдық кемшілігін жасырады. Қайтарылатын шаруашылықтарды «жаңа орындарға» орналастыру шарты [32, 100-п.] көмекті қалпына келтіру құралы емес, трансформация құралы етті. Мемлекет көшіп-қонушыны бұрынғы шаруашылық жүйесіне қайтаруды мақсат етпеді, сондықтан көмек логикасы да отырықшы үлгіге бағытталды: еңбеккүнге нан беру [31, 158-п.] мал шаруашы-лығына емес, ұжымдық егіншілікке негізделген жүйенің тәртібі болатын.

Биліктің көшіп-қонуды түсіндіру тәсілі бөлек қаралуы тиіс. ОГПУ құжаттарында себеп ретінде жұтаң мен азық-түлік көмегінің кешігуі аталса да, оған міндетті түрде «контрреволюциялық бай элементтің үгіті» қосылады [26, 167-п.]. Мирзоян бұл ойды нақтылап, көшіп-қонуды «бай-кулак элементтерінің таптық күресінің ерекше формасы» деп атайды [22, 832-б.]. Мұндағы мәселе тек идеологиялық қалыпта емес. Мемлекет дәстүрлі шаруашылық мінез-құлқын саяси әрекет ретінде оқыды, өйткені көшпелі жүйенің логикасын танымады. Осы танымсыздық көмек шараларының сипатын да айқындады: егер қозғалыс саяси қарсылық болса, оны тоқтату керек; ал егер ол шаруашылық қажеттілік болса, оны қалпына келтіру керек еді. Билік бірінші жолды таңдады.

Жауапкершіліктің орталық пен жергілікті деңгей арасында бөлінуі бөлек мәселе. Жалпы саясатты орталық айқындады, ал ең ауыр бұзушылықтар төменде орын алды: көмек қорынан ұрлау [21, 500-б.], нанды «белсендіге» бөліп беру [31, 158-п.], еңбекке жарамсыздарды үлестен шығару [31, 158-п.]. Бұл фактілерден жергілікті аппараттың өз мүддесі көрінеді. Тек жемқорлықпен түсіндіру жеткіліксіз: ресурс тапшылығы жағдайында бөлудің өзіндік тәртібі қалыптасты, ал ол дәстүрлі өзара көмек нормаларына емес, жаңа әкімшілік иерархияға сүйенді. Әлеуметтік құрылымның қайта құрылуы ашаршылық кезінде-ақ басталды.

Соңғы жылдардағы жұмыстармен салыстыру тұжырымдарымызды нақтылайды. Н.Кузовова мен А. Жанбосинова Украина мен Қазақстандағы аштық кезіндегі тіршілік ету практикаларын салыстырып, әр қоғам өз мәдени сценариіне сүйенгенін көрсетті [19]. Қазақ қоғамында сол сценаридің негізгі элементі қозғалыс болды. Н. Пьянчоланың азық-түлікті бөлу мен әскери жабдықтауға арналған еңбегі [18, 33-б.] мемлекеттің ресурстық басымдықтарын нақтылап, көмектің неге кешіккенін жүйе деңгейінде түсіндіреді. Б. Дукеевтің жад туралы зерттеуі құжаттық және естелік дереккөздердің арақатынасын алға тартады – біздің болашақ жұмысымыз осы бағытта жалғасуы мүмкін, өйткені көш маршруттарын нақтылау шежіре мен ауызша дерек арқылы жүреді [20].

Түйіндей келгенде, ашаршылық пен ұжымдастыруды бір-бірінен ажыратып қарауға болмайды. Абылхожин дәстүрлі құрылымның трансформациясын экономикалық үдеріс ретінде сипаттады [7, 156-б.], ал біздің материал сол трансформацияның нақты тетігін ашады: шаруашылық жүйесі бірден құламай, өзінің негізгі функциясын – қозғалу қабілетін – жоғалту арқылы күйреді. Сол себепті көшіп-қону ашаршылықтың салдары ғана емес, оның тетігінің бір бөлігі.

Ұсынылған тәсілдің шектеулері бар. Дәстүрлі маршрут жүйесі мен 1930 жылдардағы бағыттарды салыстыру архив құжаттарында тіркелген жалпы бағыттар деңгейінде жүргізілді; нақты картографиялық салыстыру арнайы жұмысты талап етеді. ОГПУ құжаттары қозғалысты сырттан бақылаушының көзімен береді, сондықтан көшіп-қонушылардың өз ниеті жанама ғана қалпына келеді. Аймақтық материал бойынша жасалған қорытындыларды бүкіл республикаға таратуға да негіз жоқ: Батыс және Оңтүстік Қазақстанда қозғалыс өзгеше өткен болуы ықтимал.

Сонда да ұсынылған көзқарас бұрын байланыссыз көрінген деректі бір қатарға қояды. Жұмысшы малды бөліп алу, қозғалыстың күзгі маусымға шоғырлануы, оңтүстікке бет алу, топпен жүру, құдықтардың қараусыз қалуы, үсіп қалудан болған өлім, балаларды станцияда қалдыру – әрқайсысы жеке алғанда аштықтың көрінісі. Бейімделу сценаріі тұрғысынан қарағанда олар бір құрылымның бөлшектеріне айналады: әрекет үлгісі сақталды, ал оны орындау шарттары жойылды.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда мұндай жағдай сирек емес. Аштық кезінде әр қоғам өз мәдени сценариіне жүгінеді, ал оның нәтижесі материалдық негіздің қаншалықты сақталғанына байланысты. Украина мен Қазақстандағы тіршілік ету практикаларын салыстырған зерттеу дәл осы айырмашылықты көрсетеді: отырықшы қоғамда жасыру, ұрлау, ауылдан қалаға жаяу бару басым болса, көшпелі қоғамда негізгі ресурс қозғалыс болды [19]. Айырмашылық практикалардың өзінде емес, олар сүйенген негізде.

Мемлекеттің ресурстық басымдықтары туралы соңғы зерттеулер осы көріністі толықтырады. Н.Пьянчола азық-түлікті бөлу мен әскери жабдықтауды талдап, көмектің кешігуін жүйе деңгейінде түсіндіреді [18, 33-б.]. Біздің материалда сол жүйелік себептің жергілікті көрінісі байқалады: Жаңаарқа мен Сарысу аудандарына азық-түлік көмегі мен тұқым несиесі шығарылмай қалды, ал себебі ретінде күш-көліктің жоқтығы аталады [26, 167-п.]. Орталық басымдық пен жергілікті мүмкіндік бір-бірін күшейтті.

Тарихи жадпен байланыс мәселесі ашық қалып отыр. Б.Дукеевтің зерттеуі ашаршылық туралы естеліктердің отбасылық деңгейде әлсіз сақталғанын көрсетеді [20]. Біздің тақырып үшін бұл түйінді жағдай: егер қозғалыс бағыттары мен маршруттары туралы естелік сақталса, оларды құжаттық деректермен салыстыруға болар еді. Мұндай материалды жинау – болашақ жұмыстың дербес міндеті, әрі ол шежіре мен жергілікті топонимикаға сүйенеді.

Көшіп-қонудан кейін қалыптасқан жаңа әлеуметтік құрылым бөлек айтуды қажет етеді. Құжаттар көрсеткендей, көмекті бөлу еңбеккүн жүйесіне негізделді, ал ол дәстүрлі өзара көмек нормаларын ығыстырды. Ауру және әлсіреген адамдардың үлестен тыс қалуы [31, 158-п.] жеке бұзушылық емес, жүйенің логикасы: ресурс еңбек нәтижесіне қарай бөлінді, ал көшпелі қоғамда көмек туыстық міндетке қарай берілетін. Осы ауысу жергілікті деңгейде жаңа иерархияға жол ашты, оның ұшында бөлуді бақылайтындар тұрды. Әлеуметтік құрылымның қайта құрылуы ұжымдастырудың соңында емес, ашаршылық барысында жүзеге асты.

Аймақтық ерекшелік те маңызды болып келеді. Орталық Қазақстанда көшіп-қонушылар үшін тартылыс нүктесі бір мезгілде екі сипатта болды: Қарағанды мен Қарсақпай өнеркәсіптік орталық ретінде жұмыс күшін қажет етті, сонымен қатар олар азық-түлік бөлінетін пункттер болды. Дәстүрлі жүйеде мұндай қосарлы функцияны қыстау атқаратын: ол әрі паналайтын орын, әрі азық қорының сақталатын жері еді. Өнеркәсіптік орталық осы функцияны сыртқы түрде қайталады, бірақ мазмұны басқа болды – онда орналасу еңбек шартымен байланысты еді. Осы алмасу арқылы көшпенді жұмысшыға айналды, ал қозғалыс маусымдық сипатынан айырылды.

Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, ұсынылған көзқарас қазақстандық және шетелдік зерттеу дәстүрлерінің арасында дәнекер бола алады. Отандық тарихнама ашаршылықтың ауқымы мен саяси мәнін дәлелдеуге бағытталды [5; 8], шетелдік тарихнама мемлекеттік саясаттың логикасын ашты [15; 16]. Ал халықтың өз әрекетінің құрылымы екі дәстүрде де жеткілікті талданбады. Көшпелі мобильділік тұжырымдамасы осы олқылықты толтыруға мүмкіндік береді, өйткені ол әрекетті мәдени сценарий аясында түсіндіреді және мемлекет пен қоғам арасындағы қатынасты бір бағытты емес, өзара әрекет ретінде қарауға негіз болады.

Зерттеу нәтижелері терминологиялық нақтылауды да қажет етеді. Құжаттарда қолданылатын «көшіп-қону» ұғымы бір мезгілде екі түрлі құбылысты белгілейді: дәстүрлі маусымдық көш пен дағдарыстық қашуды. Мұндай терминологиялық біріктіру кездейсоқ емес – ол билік тарапынан құбылысты дұрыс танымаудың көрінісі. Зерттеу тәжірибесінде бұл екі мағынаны ажырату қажет, әйтпесе дереккөз тілі талдау тіліне айналып, құбылыстың мәнін жасырып қалады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу 1920–1930 жылдардағы Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандардағы көшіп-қонуды көшпелі шаруашылықтың бейімделу сценариінің соңғы рет іске қосылуы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Қозғалыстың маусымдық сипаты, бағыттары және ұжымдық формасы дәстүрлі көш жүйесінің іздерін сақтады, демек оны мазмұнсыз стихиялы қашу деп қарау деректерге қайшы келеді.

Бұл сценаридің үш материалдық тірегі – мал, қыстаулар мен құдықтар, туыстық қолдау желісі – ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру барысында жойылған еді. Дәстүрлі әрекет пен оны орындауға қажет құралдардың жоқтығы арасындағы қайшылық көшіп-

конудың құтқару тетігінен жаппай қырылу жағдайына айналуын түсіндіреді. Апаттың себебі қозғалыстың өзінде емес, қозғалыс құралдарының жойылуында.

Көшіп-қонумен республиканың 71 ауданы қамтылды, Қазақстан ішінде 100 000-нан астам шаруашылық орнынан қозғалды. Қозғалыстың негізгі бағыттары өнеркәсіп орталықтары мен теміржол станциялары, сондай-ақ Орта Азия, Батыс Сібір, Еділ бойы аумақтары болды. Дәстүрлі жайылым бағытының өнеркәсіптік бағытқа ауысуы ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі ретінде бағаланады: отырықшылық әкімшілік тыйым арқылы емес, көшу мүмкіндігінің жойылуы арқылы бекіді.

Мемлекеттік көмек жүйесіндегі кемшіліктер – есептің жоқтығы, талан-тараж, балалар үйлеріндегі жағдай, көмекті уақытында жеткізбеу – ішінара әкімшілік себептерге байланысты болғанымен, негізінен құрылымдық сипатта кездесті. Қайтарылатын шаруашылықтарды жаңа орындарға орналастыру шарты көмекті қалпына келтіру емес, трансформация құралы етті.

Билік тарапынан көшіп-қонуды саяси қарсылық ретінде түсіндіру шаралардың сипатын алдын ала айқындады. Егер қозғалыс «бай-кулак элементтерінің» әрекеті деп танылса, оған жауап ретінде тыйым мен қайтару шаралары қолданылады; ал егер ол шаруашылық қажеттілік деп танылса, мал басын қалпына келтіру мен көш жүйесін жаңғырту қажет болар еді. Билік бірінші жолды таңдады, сондықтан көмек шаралары дағдарыстың себебін емес, көрінісін жоюға бағытталды.

Осы тұрғыдан алғанда, көшіп-қону ашаршылықтың салдары ғана емес, оның механизмінің бір бөлігі ретінде қаралуы тиіс. Шаруашылық жүйесі бірден құламай, өзінің негізгі функциясын – қозғалу қабілетін – жоғалту арқылы күйреді, ал сол қабілеттің жоғалуы жаңа, отырықшы және жалдамалы еңбекке негізделген құрылымның қалыптасуына жол ашты. Бұл қорытынды отандық және шетелдік тарихнаманың тұжырымдарына қайшы келмейді, бірақ трансформацияның нақты тетігін көрсетеді.

Аймақтық материал жалпыреспубликалық көріністі нақтылайды. Орталық Қазақстанның ерекшелігі оның бір мезгілде кету және келу ауданы болуында: дәстүрлі көш жүйесі мен жаңа өнеркәсіптік бағыт бір кеңістікте қатар жүрді. Осы қосарлылық трансформация тетігін басқа аймақтарға қарағанда айқынырақ көрсетеді, әрі алынған қорытындыларды тексеру үшін Батыс және Оңтүстік Қазақстан материалын салыстыруға негіз береді.

Ары қарайғы жұмыс үшін үш бағыт көрінеді. Бірінші – көшіп-қону бағыттарын XIX ғасырдағы маршрут атластары негізінде нақты картографиялық салыстыру. Екінші – ауызша дереккөздер мен шежірені тарту арқылы қозғалыс маршруттарын жергілікті деңгейде қалпына келтіру. Үшінші – көшіп-қонушылардың қабылдаушы аймақтардағы жағдайын салыстырмалы талдау, оның ішінде Батыс Сібір мен Еділ бойы материалдары бойынша. Осы үш бағыт біріктірілген жағдайда ғана көшіп-қонудың толық картинасы қалпына келтіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Масанов Н.Э. *Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества*. – Алматы: Горизонт; Москва: Социнвест, 1995. – 320 с.
2. Хазанов А.М. *Кочевники и внешний мир: избранные научные труды*. – 4-е изд., доп. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 508 с.
3. Толыбеков С.Е. *Концепции основного экономического отношения кочевого общества казахов в XII – начале XX веков / под науч. ред. акад. А.К. Кошанова*. – Алматы: ИЭ КН МОН РК, 2013. – 256 с.
4. Ibadildin N. *Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression* // Brunn S.D. (ed.). *Geography of Time, Place, Movement and Networks*. Vol. 2. – Cham: Springer, 2024. – PP. 187–210. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8
5. Қозыбаев М.Қ. *Тарих және заман*. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 256 б.
6. Алдажұманов Қ.С. *Депортация народов – преступление тоталитарного режима*. – Алматы, 1997. – 208 с.
7. Абылхожисин Ж.Б. *Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.)*. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
8. Омарбеков Т. *Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері*. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.

9. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 2: июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В.В. Кондрашин. – М.: МФД, 2012. – 912 с.
10. Верм Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М.: РОССПЭН, 2010. – 447 с.
11. Davies R.W., Wheatcroft S.G. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. – London: Palgrave Macmillan, 2004. – 555 p.
12. Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – New York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.
13. Ohayon I. *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social, 1928–1945*. – Paris: Maisonneuve et Larose, 2006. – 420 p.
14. Ohayon I. *Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique* // *Cahiers d'Asie centrale*. – 2004. – № 13-14. – PP. 177–198.
15. Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p.
16. Кундлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – М.: РОССПЭН, 2017. – 382 с.
17. Pianciola N. *Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928–1934* // *Cahiers du Monde russe*. – 2004. – Vol. 45, № 1–2. – PP. 137–192.
18. Pianciola N. *Sacrificing the Qazaqs: Food, Famine, and the Red Army in the Kazakh ASSR* // *Journal of Central Asian History*. – 2022. – Vol. 1, № 1. – PP. 25–60.
19. Kuzovova N., Zhanbossinova A. *The Holodomor in Ukraine and the Asharshylyk in Kazakhstan: A Comparative Analysis of Survival Practices* // *Journal of Asian and African Studies*. – 2026. <https://doi.org/10.1177/18793665251362859>
20. Dukeyev B. *Genocide or Not? The 1931–1933 Famine in the Collective Memories of Kazakhstan's Post-Independence Generations* // *Journal of Genocide Research*. – 2025. <https://doi.org/10.1080/14623528.2025.2561440>
21. Аиаршылық. Голод. 1928–1934. Құжаттық хроника. Құжаттар жинағы. Т. 3: 1932–1934 / жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1028 б.
22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы. Т. 3: конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.
23. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): в 10 т. Т. 10 / отв. ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров. – М.: Институт российской истории РАН, 2017. – 712 с.
24. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932. Кн. 2 / отв. сост. В.В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 560 с.
25. Көшіп-қонушылар жағдайы туралы ҚАЗАКСР ХКК-нің РСФСР ХКК-не баяндама хаты. 1933 ж. ақпан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 186-іс. 5 п.
26. Қарағанды облысындағы көшіп-қону қозғалысы туралы ІІІ ОГПУ арнайы сводкасы. 1933 ж. 12 ақпан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 186-іс. 167 п., 168 п.
27. О. Жандосовтың баяндама хаты. 1933 ж. 17 қаңтар // ҚР ОММ. Р-30-қ. 8 рсч-т. 12-іс. 120 п.
28. Өлкелік комитет пен ҚАЗАКСР ХКК-ге телеграмма. 1932 ж. желтоқсан // ҚР ОММ. 1179-қ. 5-т. 1-іс. 58 п., 93 п.
29. Қазақстандағы көшіп-қонушылар жағдайы туралы анықтама // ҚР ОММ. 1179-қ. 1-т. 19-іс. 121 п.
30. Қарағандыдағы көшіп-қонушылар жағдайы туралы ІІІ ОГПУ арнайы хабарламасы. 1932 ж. 7 қазан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 161-іс. 91 п., 92 п.
31. Қарағанды облысында қайтып келгендерді орналастыру туралы ҚАЗАКСР ХКК-не баяндама хат. 1932 ж. 3 қыркүйек // ҚР ОММ. 1179-қ. 1-т. 47-іс. 157 п., 158 п.
32. Көшіп-қонған шаруашылықтарды қайтару және орналастыру жоспарын бекіту туралы ҚАЗАКСР ХКК-нің №22 қаулысы. 1932 ж. 27 сәуір // РМЭМ. 7486-қ. 37-т. 235-іс. 100 п.
33. РСФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың Қазкрайком ВКП(б) хатшысы Л.Мирзоянға хаты. 1933 ж. 7 шілде // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 151-іс. 102 п.
34. Қазкрайком ВКП(б) бюросы отырысының хаттамасы. Қулак-бай шаруашылықтарын ішкіөлкелік жер аудару туралы. 1932 ж. 11 мамыр // ҚР ПМ. 141-қ. 1-т. 5019-іс. 887 п.
35. Батыс Сібір өлкесі милиция басқармасының Алей теміржол станциясына қазақ көшіп-қонушыларының келуі туралы хабарламасы. 1932 ж. 1 қазан // НОММ. 47-қ. 1099-іс. 128 п.

References:

1. Masanov N.E. Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatelnosti nomadnogo obshchestva. - Almaty: Gorizont; Moskva: Sotsinvest, 1995. - 320 s. [in Russian]
2. Khazanov A.M. Kochevniki i vneshnii mir: izbrannye nauchnye trudy. - 4-e izd., dop. - SPb.: Filologicheskii fakultet SPbGU, 2008. - 508 s. [in Russian]
3. Tolybekov S.E. Kontseptsii osnovnogo ekonomicheskogo otnosheniia kochevogo obshchestva kazakhov v XII-nachale XX vekov / pod nauch.red.akad. A.K.Koshanova. - Almaty: IE KN MON RK, 2013. - 256 s. [in Russian]
4. Ibadildin N. Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression // Brunn S.D. (ed.). *Geography of Time, Place, Movement and Networks*. Vol. 2. - Cham: Springer, 2024. - PP. 187-210. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8 [in English]
5. Qozybaev M.Q. Tarikh jane zaman. - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 256 b. [in Kazakh]
6. Aldazhumanov Q.S. Deportatsiia narodov - prestuplenie totalitarnogo rezhima. - Almaty, 1997. - 208 s. [in Russian]
7. Abylkhozhin Zh.B. Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920-1930-e gg.). - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 240 s. [in Russian]
8. Omarbekov T. Qazaqstan tarikhynyn XX gasyrdagy ozekti maseleleri. - Almaty: Oner, 2003. - 552 b. [in Kazakh]
9. Golod v SSSR. 1929-1934: v 3 t. T. 2: iiul 1932-iiul 1933 / otv. sost. V.V. Kondrashin. - M.: MFD, 2012. - 912 s. [in Russian]
10. Vert N. Terror i besporiadok. Stalinizm kak sistema. - M.: ROSSPEN, 2010. - 447 s. [in Russian]
11. Davies R.W., Wheatcroft S.G. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. - London: Palgrave Macmillan, 2004. - 555 p. [in English]
12. Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. - New York: Oxford University Press, 1986. - 412 p. [in English]
13. Ohayon I. *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social, 1928-1945*. - Paris: Maisonneuve et Larose, 2006. - 420 p. [in French]
14. Ohayon I. *Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique* // *Cahiers d'Asie centrale*. - 2004. - N 13-14. - PP. 177-198. [in French]
15. Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. - Ithaca: Cornell University Press, 2018. - 294 p. [in English]
16. Kindler R. *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane*. - M.: ROSSPEN, 2017. - 382 s. [in Russian]
17. Pianciola N. *Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934* // *Cahiers du Monde russe*. - 2004. - Vol. 45, N 1-2. - PP. 137-192. [in English]
18. Pianciola N. *Sacrificing the Qazaqs: Food, Famine, and the Red Army in the Kazakh ASSR* // *Journal of Central Asian History*. - 2022. - Vol. 1, N 1. - PP. 25-60. [in English]
19. Kuzovova N., Zhanbossinova A. *The Holodomor in Ukraine and the Asharshylyk in Kazakhstan: A Comparative Analysis of Survival Practices* // *Journal of Asian and African Studies*. - 2026. <https://doi.org/10.1177/18793665251362859> [in English]
20. Dukeyev B. *Genocide or Not? The 1931-1933 Famine in the Collective Memories of Kazakhstan's Post-Independence Generations* // *Journal of Genocide Research*. - 2025. <https://doi.org/10.1080/14623528.2025.2561440> [in English]
21. Asharshylyq. Golod. 1928-1934. *Qujattyq khronika. Qujattar jinagy*. T. 3: 1932-1934 / jauapty red. B.Abdigaliuly. - Almaty: Atamura, 2021. - 1028 b. [in Kazakh and Russian]
22. *Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie: dokumenty i materialy*. T. 3: konets 1930-1933 / pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. - M.: ROSSPEN, 2001. - 1008 s. [in Russian]
23. «Sovershenno sekretno»: Lubianka - Stalinu o polozenii v strane (1922-1934 gg.): v 10 t. T. 10 / otv. red. A.N. Sakharov, V.S. Khristoforov. - M.: Institut rossiiskoi istorii RAN, 2017. - 712 s. [in Russian]
24. Golod v SSSR. 1929-1934: v 3 t. T. 1: 1929 - iiul 1932. Kn. 2 / otv. sost. V.V. Kondrashin. - M.: MFD, 2011. - 560 s. [in Russian]
25. Koship-qonushylar jagdaiy turaly QazAKSR HKK-nin RSFSR HKK-ne baiandama khaty. 1933 j. aqpan // *QR OMM*. R-30-q. 7 rsch-t. 186-is. p. 5. [in Kazakh]
26. Qaragandy oblysyndagy koship-qonu qozgalysy turaly PP OGPU arnaiy svodkasy. 1933 j. 12 aqpan // *QR OMM*. R-30-q. 7 rsch-t. 186-is. p. 167, p. 168. [in Kazakh]

27. O. Jandosovtyn baiandama khaty. 1933 j. 17 qantar // QR OMM. R-30-q. 8 rsch-t. 12-is. p. 120. [in Kazakh]
28. Olkelik komitet pen QazAKSR HKK-ge telegramma. 1932 j. jeltoqsan // QR OMM. 1179-q. 5-t. 1-is. p. 58, p. 93. [in Kazakh]
29. Qazaqstandagy koship-qonushylar jagdaiy turaly anyqtama // QR OMM. 1179-q. 1-t. 19-is. p. 121. [in Kazakh]
30. Qaragandydagy koship-qonushylar jagdaiy turaly PP OGPU arnaiy khabarlamasy. 1932 j. 7 qazan // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 161-is. p. 91, p. 92. [in Kazakh]
31. Qaragandy oblysynda qaityp kelgenderdi ornalastyru turaly QazAKSR HKK-ne baiandama khat. 1932 j. 3 qyrkuiek // QR OMM. 1179-q. 1-t. 47-is. p. 157, p. 158. [in Kazakh]
32. Koship-qongan sharuashylyqtardy qaitaru jane ornalastyru josparyn bekitu turaly QazAKSR HKK-nin N 22 qaulysy. 1932 j. 27 sauir // RMEM. 7486-q. 37-t. 235-is. p. 100. [in Kazakh]
33. RSFSR HKK toragasyryn orynbasary T. Rysqulovtyn Qazkraikom VKP(b) khatshysy L. Mirzoianga khaty. 1933 j. 7 shilde // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 151-is. p. 102. [in Kazakh]
34. Qazkraikom VKP(b) biurosy otyrysynyn khattamasy. Kulak-bai sharuashylyqtaryn ishki olkelik jer audaru turaly. 1932 j. 11 mayr // QR PM. 141-q. 1-t. 5019-is. p. 887. [in Kazakh]
35. Batys Sibir olkesi militsiia basqarmasyryn Alei temirjol stansiasyna qazaq koship-qonushylarynyn kelui turaly khabarlamasy. 1932 j. 1 qazan // NOMM. 47-q. 1099-is. p. 128. [in Kazakh]

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20 (04.71)

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 316.728 (574.13) «366»

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.005>

А.К. Мухамбетгалиева¹, М.К. Исламов², Б.Б. Байшов³

¹кандидат исторических наук,
Западно-Казахстанский медицинский университет им. Марата Оспанова,
Казахстан, Актобе, e-mail: k.alima.82@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0293-2894>

²PhD, Западно-Казахстанский медицинский университет им. Марата Оспанова,
Казахстан, Актобе, e-mail: islamov_marat@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-0560-0143>

³ PhD, Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова,
Казахстан, Актобе, e-mail: dil_123@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ОТРАЖЕНИИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1940-х – НАЧАЛА 1950-х гг.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности послевоенной реконструкции повседневной жизни населения Актюбинской области в 1946–1953 гг. на основе материалов советской периодической печати. Данный период характеризуется как этап послевоенного восстановления, оказавший значительное влияние на демографическую ситуацию и уровень жизни населения Казахстана. Проанализированы информационные, аналитические и публицистические публикации, отражающие различные аспекты городской повседневности, трудовые будни, материальные трудности, изменения в социальной структуре и настроениях населения.